

XIX к. КОКОН ПОЭЗИЯ ДҮЙНӨСҮ
КОКАНДСКИЙ ПОЭТИЧЕСКИЙ МИР XIX в.
KOKAND POETIC WORLD OF THE 19TH CENTURY

*Эшиев А.М. – филология илимдеринин доктору,
маданияттар аралык байланыш жана лингвистика,
англис тили жана адабияты кафедраларынын профессору, ЖАМУ*

Аннотация: Макалада XIX к. Кокон поэзия дүйнөсү обзордук изилдөөгө алынат. Кокон адабиятынын Чыгыш адабиятындагы орду жана ролу, жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү белгиленет. Деспоттук мамлекеттик системанын адабий чыгармачылыкка тийгизген таасири, поэзиянын тематикасынын негизинен бийликти мактап-даңктоого ыңгайлашуусу аныкталат. Кээ бир акындардын поэзиясынын ыр формалары орто кылымдык түрк поэзиясынын ыр түзүлүштөрү менен окшоштуктары такталат. Кокон адабий турмушунда түрк жана фарсы тилдери бирдей даражада колдонулгандыгы белгиленет.

Аннотация: В статье рассматривается Кокандский поэтический мир XIX в. Подчеркивается место и роль, тождественность и различия Кокандской литературы в Восточном литературном мире. Определяется зависимость литературного творчества от деспотической государственной системы, приспособление поэтической тематики к славословию властных структур. Конкретизируется идентичность поэтических форм некоторых поэтов со стихотворными стихосложениями средневековой тюркской поэзии. Отмечается, что в Кокандской литературной жизни тюрки и фарси использованы в одинаковой степени.

Annotation: The article deals with Kokand poetic world of XIX century. Emphasized the role and place, identity and difference of Kokand literature in Eastern literary world. Determined the dependence of the literary creation from oppressive State system, adapting the poetic subjects to slavosloviju power structures. Specify the identity of the poetic forms of some poets from poetry stihoslozhenijami medieval Turkic poetry. It is noted that in Kokand literary life and Persian Turks are used equally.

Ачык сөздөр: Кокон поэзиясы, касыйда, ода, газел, мурабба, хансарай акындары, ыр формалары, фарси, түрки, орто кылымдык түрк поэзиясы.

Ключевые слова: Кокандская поэзия, касыйда, ода, газель, мурабба, дворцовые поэты, поэтические формы, фарси, тюрки, средневековая тюркская поэзия.

Key words: Kokand poetry, kasyjda, ode, gazelle, murabba, Palace poets, poetic forms, Persian, Turkic, medieval Turkic poetry.

Чыгыш классикалык адабиятында өзүнчө тарыхый-доордук, географиялык-мейкиндик, коомдук-маданий жана адабий-эстетикалык өзгөчөлүккө эгедер Кокон адабияты жашап келген. Бул XVIII-XIX кк. Орто Азия чөлкөмүндө Бухара эмираты жана Хива хандыктары менен тең катардагы Фергана өрөөнүндөгү өз алдынча, күч-кубаттуу Кокон хандыгынын калыптанышы, анын суверендүү геосаясаты менен байланышта каралат. Белгилүү хансарай акыны Фазлий Кокон ханы Умархан Эмирдин буйругу боюнча 1821-ж. “Мажмуаи шоирон” антологиясын түзгөн. Бул антологияга ошол доордун алтымыштай акынынын ырлары кирген. Мында ташкенттик Хатиф, Хижлат, исфаралык Мушриф, намангандык Фазлий сыяктуу акындардын жана Нузхат, Кожо Хусейн, Зойе,

Казы Кудаяр, Нусрат, Мирасад, Афсус, Макнун ж.б. акындардын касыйдалары болгон. XIX к. биринчи жарымындагы Кокон адабият дүйнөсүн үйрөнүүдө Фазлийдин “Мажмуаи шоирон” (1821), Мушрифтин “Шахномаи Нусрат паем” (1821-1822) жана Акимхан төрөнүн “Мунтахабут таворих” чыгармалары негизги булактардан болуп саналган.

XIX к. биринчи жарымында Кокон адабиятында лирика жанрында Фазлий Наманганий, Гозий, Хозик, Увасий, Надира, Махзуна, Маадан, Махмур, Надир, Дабир сыяктуу акындар өзгөчөлөнүп турган. Бул доор адабиятында Рудаки, Навои жана Бабурга мүнөздүү рубай ыр ыкмасы дээрлик колдоого ээ болбогон. Кытйа, фард, туюк сыяктуу ыр формалары да сейрек пайдаланылган. Кокон деспоттук саясий системасынан улам Анвари, Санай, Хосров Дехлеви, Навоиге мүнөздүү философиялык салттагы касыйдалар Кокон адабият дүйнөсүндө жок болуп, анын ордуна бийлик ээлерин мактап-даңктаган касыйда, одалар гана жашап калган.

XIX к. биринчи жарымындагы “феодал-клерикал адабияты” деп аталган адабияттын өкүлү Фазлий Наманганийдин фарсиде жазган ырынан:

Манам Фазлийи новар дар зиман,
Низомийи асри худам дар сухан.
Ба гуфтор дорам зи Чомий нишон,
Ба ашъори туркий Навоий баён [2, 69-б.]

Кыргызча редакциясы:

Мен Фазлиймин аты чыккан заманымдын,
Низамийимин санат сөздө өз доорумдун.
Көркөм кепте Жамийидей нышанымдын,

Түрк ырын Навойиден баян кыламын. *(Эскертүү: Кыргызча редакциялары макаланын автору тарабынан даярдалган. - А. Э.)*

Ооба, хансарайында жылуу-жумшак жай таап, заман агымына каршы эмес, аны менен тең агып жашоо-турмушун бейкапар өткөргөн акындардын тобу бир катар чыгармаларын поэзия окурмандар чөйрөсүнө жеткирүүгө жетишкен экен. Маселен, Умархан хансарай акындары Фазлий жана Хозик фарсиде өкүмдарын мактап-даңктаган коёндой окшош одаларын жазышкан. Эки поэзияда тең Кокон ханы фарсиче шах аталып, камкорубуз, жаныбыз, султаныбыз, дооронубуз (Фазлий), жыргалыбыз, камкорубуз, ыйманыбыз, султаныбыз, дооронубуз (Хозик) деген өңдүү көркөм эпитеттерин аяшпаган да, аягында опокшош:

Шах биздин шахыбыз, султан биздин султаныбыз,
Доор биздин доорубуз, доорон биздин дооронубуз,-

деген ыр саптары менен тыянакташкан.

Ошону менен бирге ханга каршы түздөн-түз ыр жаратпаса да, анын айланасындагы жан-жөкөрлөрүнө, хансарай акындарына, кошоматка кой сойгондорго каршы поэзия жараткан акындар да болгон. Ооба, ушундай каат заманда эрктүү, жалтанбас акындардын учугу үзүлбөгөн экен. Маселен, XIX кылымдын биринчи жарымында жашап, чыгарма жараткан Дабир фарсиде мухаммас ыр түзүлүшүндө –фанд (-чылар) рифмалык форманы ийкемдүү пайдаланып, эки жүздүүлөрдү, кошматчыларды ашкерелеп келген.

Дар ин замонки, забонаворан вассофанд,
На фозиланд, на олиму на шахси инсофанд,
Ба ранги хома теги аз иборати софанд,
Ба гуфтигуи касон мардуме ки мелофонд,
Чу хат ба маънийи худ норасида харрофанд. [2, 71-б.]

Жогорку ыр саптарында бул заманда мактап-даңктоого кирип кеткен кошоматчылар, өзүлөрү акылман да эмес, аалым да эмес, ыймандуу адам да эмес, өзүнүн кимдигин андап туйбаган өзүнө өзү ыраазы бир пенде(чилер) катары сүрөттөлөт.

Махмур фарсиде аб, аб жупташкан рифмада төрттүк формасындагы ырларын жаратып келген. Акын хансарай акындарынан оолак калып, жакырчылыктын азабын тартыптыр. Маселен:

Зи як су гуссаи даври зи як су ранчи махмури,
 Зи як су захмати авкот, зи як ру рахмати зан хам.
 Ба базми абтари ифлос ба фахри фока биншастам,
 Зи дасти сокии даврон чашидам чохои гам. [2, 168-б.]

Кыргызча редакциясы:

Бир жактан доор өкүмү, бир жактан махмурдун азабы,
 Бир жактан мезгил кысымы, бир жактан жубайымдын жаназасы.
 Эч шартым жок, кембагалдык коюнунда олтурамын,
 Доорон сокусунун колуна чоң аяктан ичтим кайгы.

Ошону менен бирге Махмур фарсиде доору өткөн ханды каралаган ыр саптарын да жаратыптыр. Анын Кокон ханы Алимхан өлгөндө жазган эки ыры (аб, аб) сакталып калыптыр.

Дар ахди у рие хар лукмаеки мехурд,
 Буд он таом бар вай монанди захри заккум.
 Овозаи чалолаш дар боби чавру бедод,
 Аз Мавороу бо Чин бигрифта буд то Рум. [2, 199-б.]

Кыргызча редакциясы:

Анын заманында калктан жыйган канчадыр эгин бар болсо,
 Ал тамак-аштын бүт баары калк үчүн уу-заар эле.
 Азап менен зордук сыңар кыйынсынган даңазасы
 Мавреннахрдан Чинге да, Урумга да жеткен эле.

Ошону менен бирге кээ бир акындар бийлик төбөлдөрүнө каршы ыр жазып балээге да кириптер болуптур. Маселен, Бухара эмири Насруллага каршы ырлары үчүн Хозик акын 1843-жылы башы алынган. Балким, анын башатында Кокон хандыгында болуп өткөн тарыхый окуялар турса керек эле.

Кокон ханы Алым хан иниси Умарды Мохлар айым-Надирага үйлөнтүргөн. Аял затынан чыккан айтылуу акын Надира айым - Андижан акими Рахманкул бийдин кызы. Рахманкул бий миң уруусунан болуп, Кокон ханы Нарбото бийдин (1770-1799) жакын тууганы экен. Кийин Коконго анын күйөөсү Умархан (1811-1822) тактыга отурат. Андан соң 1822-1842-жж. анын уулу Мухаммадали хандыкты ээлеп келет.

1842-ж. Бухара эмири Насрулла Коконго бастырып кирип, кокондуктар жеңилип, Надиранын эки уулу – Мухаммадалихан менен Султан Махмудханды өлтүртөт. Мухаммадалихандын он эки жаштагы уулу, Надиранын небереси Мухаммадаминхан да набыт кылынат. Ошондо аргасы түгөнгөн, жакшылыктан үмүтү калбаган Надира эмир Насруллага барыптыр. Эмир аны да үч айымы менен кошо жан таслим кылдырткан деп айтылат. Кийин эмир коюп кеткен Ибрахимханды кыргыз-кыпчак көтөргөн айтылуу Шералихан кууп чыгып, такка отурат. Насрулла кайра келет, бирок бу жолу жеңилип Бухарага кайра тартат. Кыязы, ушул апаат мезгилди, Насрулла эмирдин каардуу жоруктарын кийин Хозик акын ыр кылып жазган өңдүү. Бирок колу узун эмир эр көкүрөк акынды жыл өткөрбөй тындым кылдырткан экен.

XIX к. экинчи жарымында Мукумий, Фуркат, Завкий ж.б. акындар газелге жаңы мазмун берүүгө аракеттенишкен. Илгерки Навоинин дивандарында учураган беш саптан

турган мухаммас кеңири тараган. Бирок мухаммас ыр формасы Бабур, Лутфи, Отаи, Машраб, Турди өңдүү XIX к. чейинки акындардын поэзиясынан кезикпейт. Мухаммастан тышкары мусаддас (алтылык), мусамман (сегиздик) сыяктуу ыр формалары да кездешкен. Кокон адабиятында газелдин созулуп кеткен формасы мустазод да болуп, ал негизинен Хозик, Гозий ж.б. поэзиясында кезигет. Ооба, аталган бул ыр формалары орто кылымдык фарси жана түрк поэзияларынын кездешери маалым.

XIX к. экинчи жарымында поэзия жараткан Мирзаалимдин түркидеги ырынан:

Россиялар бой холкига килди шафкат,
Бой холки хам анга булди доим улфат,
Дехкон халки улпонидин тортти кулфат,
Халок булиб, захру закум ютти, дустлар. [2, 337-б.]

Кыргызча редакциясы:

Орустар бай калкына кылды ырайым,
Бай калкы да ага болду үлпөт дайым.
Дыйкан калкы азап тартты жүргөн бейгам,
Өлүм таап, уу заар жутту, достор.

Жогорку ыр саптарынан улам Мирзаалим акындын байыркы түрк поэзиясынан кабардар экендиги дайын болот. Маселен, Кожоакмат Ясавинин «Насыяттар жыйнагынан» (XII к.):

Кайда барба калкта кайрым, кеңчилик жок,
Падышада, вазирлерде теңчилик жок.
Дербиштердин дубасында сээрчилик жок,
Түрлүү балаа калк үстүнө жаады, достор. [3, 461-б.]

Же,

Мухабаттын дарыясына ач көзүңдү
Тобо кылып Ак Жолуна бетте эсиңди,
Арзышкандын дүрүйөсүнө кат өзүңдү,
Тобо кылбай бу сооданы кылса болбос. [1, 146-б.]

Кожокмат Ясавинин мурабба ыр формасындагы ар бир төртүнчү ыр саптары хикметтеринде «алса болбос», кирсе болбос», кылса болбос» деген өңдүү тыянактоочу сөз айкаштары менен аяктаган.

Акмат Жүгнекинин (XII-XIII кк.) “Акыйкат сыйларында” да ушундай ыр түзүлүшү кездешет:

367 Бир иш кылсаң жети өлчөп бир жолу кес,
368 Керектүү керексизин билип алып.
393 Кой дээр кожо калбай, тыяры жок
394 Күн сайын адепсиздик тамыр жайды,- [3, 469-б.]

Барскандык Махмуд Кашкаринин (XI-XII кк.) “Түрк тилдеринин сөздүгүндөгү” “Уйгурлар менен согуш” деген бөлүмүндө:

Бечкем уруб атлака,
Уйгур дагы татлака,
Огры йавуз ытлака,
Кушлар киби учтымыз, - [4, 125-б.]

(“түпөк тартып аттарга, уйгур менен таттарга, ууру жавуз иттерге, куш сыяктуу учтук биз”) деп, “учтымыз” өңдүү редифик кайталоо менен тыянакталып отурат. Анын айтылуу эмгегинде дагы бир ушундай эле формадагы ыр саптарын көрөбүз.

Бузулду бул замандар,
Күч алды көп жамандар.

Азайып билимдүү адамдар,
Илим, билим жоголду. [3, 455-б.]

Жогорудагы чыгармалардын биринчи үч ыр саптары окшош уйкаштыкта келип, төртүнчү ыр саптары достор, жайды, учтымыз, жоголду деген тыянактоочу создөр менен аяктап отурат. Бул орто кылымдык чыгыш поэзиясына мүнөздүү мурраба ыр түзүлүшүнө кирет. Демек, мындай ыр түзүлүшү Кокон адабиятында XIX к. ичи колдонууда болуптур.

Мирзаалим акындын түркиядагы төмөнкүдөй мазмундагы ыр саптары да мурабба ыр түзүлүшүндө жазылган:

Токат килмай, хон тахтини ташлаб кочти,
Урмонбегим хон отасин бошлаб кочти,
Ота-бола кузларини ешлаб кочти,
Вохасрато, надомат, деб кочти, дустлар.
Насриддинхон отасига тортти лашкар,
Офтобочи кипчок булди амир лашкар,
Мулло Исо мингбошидир сохиб аскар,
Шавкат билан Муймуборак тушти, дустлар. [2, 339-б.]

Кыргызча редакциясы:

Чыдай албай, хан тактыны таштап качты,
Ормон бегим хан атасын баштап качты.
Ата-бала көздөрүнө жаш алып качты,
Вохасрато, надомат, деп качты, достор.
Насирдин хан атасына тартты аскер,
Аптабачы кыпчак болду эмири аскер.
Молдо Иса миң башыдыр кырааны аскер,
Ырайым менен Муймубарак түштү, достор.

Акындын Кокон тарыхый окуяларына күбө болуусу, мурунку хандыкка көз жашы кылуусу, жаңы саясий бийликке тескери көз карашы азыр да кызыгууну туудураары бышык. Негизгиси, анын орто кылымдык айтылуу Ясавинин ыр формасын бекем кармагандыгы дайын болот.

Кокон адабий турмушунда түрк жана фарсы тилдери бирдей даражада колдонулган. Маселен, Надиранын түрк тилинде жазган поэзиясы “Девони Надира”, ал эми фарсидегиси “Девони Макнуна” деген топтомдорго кирген. Фарсы тили Кокон мамлекетинин расмий тили болгон. Тарыхый эмгектер, тарыхый дастандар да фарсиде жазылган. Жалпысынан Кокон поэзиясы чөлкөмдүк өзгөчөлүгүн эске албаганда, мазмун жана форма жагынан Иран, Хорасан, Бухара, Хива адабиятынан оолактаган эмес, авторитардык саясий бийликтин, хансарай поэзия эмирлигинин цензордук көзөмөлү эркин адабий чыгармачылыктын жолун бууп турган.

Кокон поэзиясын XIX к. кыргыз жазгыч акындар поэзиясынан мазмундук жана формалык жактан өзгөчөлөнүп туруусун белгилөөгө болот. Кыргыз жазма поэзиясы оозеки төкмө поэзиядан алыстаган эмес, акын обондотуп ырдап да айткан жана ырын кагазга жазып да жүргөн. Ал орто кылымдык фарсы жана түрк жазма поэзиясына мүнөздүү аруз, мутакариб, бейт; касыйда, ода; мухаммас, мусаддас, мусамман, мустазод өңдүү ыр түзүлүштөрүнөн ыраак турган.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Ала Тоо, 2000, №1.
2. Каюмов А. Кукон адабий мухити (XVIII-XIX асрлар). Тошкент, 1961.

3. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. 1-том. - Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999.
4. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. М., 1971.